

Səbinə İbrahimli Gülçin qızı¹⁰

**MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN “QANLI SƏNƏLƏR” ROMANINDA
ERMƏNİ-MÜSƏLMAN MƏSƏLƏLƏRİ**

Giriş: Məlumdur ki, yaradıcılığın inkişafı zamanın eniş-yoxuşu ilə əlaqədardır, daha doğrusu zamanın sınağına çəkilir və əgər sənətkar bu sınaqdan üzüağ, alımaçıq çıxarsa, onun bədii irsi xalqın sənət xəzinəsinə düşür və xalq tərəfindən sevilir. Bir sözlə vuruşmalar, döyüşmələr, çarpışmalar meydanında başı daşdan-daşa dəyən şair ruhi hadisələr, təfərrüfatlar zəminində böyüməyə başlayır.

Bu da məlumdur ki, XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında kəskin dəyişiklik əsasən XX əsrin başlanğıcından 1905-1906-cı illərdə erməni daşnaklarının Azərbaycana işğal edib, insanlığa sığmayan vəhşiliklərlə qətlə törətdikləri ərəfəsində baş vermişdir. Çünki bu əsrin başlanğıcında inqilabi hərəkatın başlandığı gündən etibarən vətənin ən ağır, ən məşəqqətli, ən zillətli, ən əzablı günləri idi.

Həmin dövrün ictimai-siyasi həyatın çox mürəkkəb və təzadlı hadisələr təbii ki, xalqın həyatının ruhi aləminə şadlıq və gözəllik gətirə bilmirdi. Şairlər öz yaradıcılıqlarını nikbin notlar üstündə qurmaq istəsələr də, hər gün eşidilən bəd xəbərlər, ölümlər, birləşmiş rus-erməni kafir zümrəsi tərəfindən olunan haqsızlıqlar, zorakılıqlar, qırğınlar heç bir yaxşı şey vəd eləməirdi.

Ələlxüsus da 1905-ci ildə rus inqilabi baş verəndən sonra Azərbaycan xalqının olan-qalan hüququnu da əlindən almaq istəyən bolşeviklər rus dilində çıxan qəzetlərdə Azərbaycan xalqının əleyhinə riyakarcasına təbliğat aparırdılar və Azərbaycan xalqının nəslini yer üzündən silmək fikrində olan ermənilərin firvası ilə elə fikir formalaşdırmaq istəyirdilər ki, guya Azərbaycan torpağı ermənilərə məxsusdur və azərbaycanlılar uzaq yerlərdən gələrək burda məskunlaşıblar.

Bütün bu haqsızlıqlardan qəlbi sızlayan Məmməd Səid Ordubadi XX əsrin 1905-1906-cı illərində baş vermiş erməni-müsəlman qırğınından təbii ki, yan keçə bilməmiş, bu qanlı qırğın haqqında “Qanlı sənələr” adlı əsər meydana gətirmişdir. “Qanlı sənələr” 1911-ci ildə Bakı milyoncusu, xeyriyyəçi Murtuza Muxtarovun ianəsi ilə N.Vəzirovun “Səda” mətbəəsində çap edilmişdi. 245 müxbir məktubu əsasında qələmə aldığı bu əsərdə M.S.Ordubadi qanlı qırğının səbəbkarları “Daşnak-sütyun” partiyasını göstərməklə, müsəlmanları (azərbaycanlıları) ayıq olmağa, elm-təhsil almağa, gələcəkdə yenə düşməndən gələ biləcək hər cür təhlükənin qarşısını almaqdan ötrü xalqı səfərbər olmağa səsləyirdi. Təbii ki, M.S.Ordubadinin ehtimalı özünü doğrultdu. 1918-ci ilin mart ayının sonundan başlayaraq ermənilərdən ibarət daşnak-bolşevik neofaşist hərbi birləşmələri Stepan Şaumyanın başçılığı ilə Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Səlyanda, Qarabağda, Qazaxda, İrəvanda, Göyçədə, Zəngəzurda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xalqımıza qarşı misli görünməmiş qətləmlər törətdilər.

Çox acınacaqlıdır ki, sovetlər dönəmi zamanı onun bu əsərinin millətçi ruhunda yazıldığını qeyd edərək Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil etməmişdilər. Lakin zaman keçdi, haqq öz yerini tapdı və əsər 2007-ci ildə “Qafqaz” nəşriyyatında dərc olundu.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi M.S. Ordubadi “Qanlı sənələr” tarixi-etnoqrafik əsərini 1908-ci ildə ona gələn məktiblərə istinadən qələmə almışdır. Kitabın nəşri üçün “Tazə həyat” qəzetində zəngin insanlara müraciət edildikdən sonra Bakı xeyriyyəçilərindən biri Murtuza Muxtarov kitabın nəşr edilməsinə maddi yardım göstərmiş və kitab 1911-ci ildə Həşim bəy Vəzirovun “Səda” mətbəəsində nəşr olunmuşdur. M.S.Ordubadi kitabın başlığında yazır:

“Qafqazın son inqilablar dövrünə həsr olunmuş əsrimiz Ağ Murtuza Muxtarov cənabları tərəfindən nəşr olunub yayılmışdır. Tarixin gələcək üçün böyük əhəmiyyətini mülahizə edən Muxtarovlar əməl və arzularında müvəffəq olsunlar. Millətimiz isə bəz millət babalarını unutmazlar, ümidindəyik”.(1.s.5)

Qafqaz ərazisində erməni-müsəlman qarşıdurmalarını, onların gətirdiyi bəlaları, təlatümləri, ziddiyyətləri, bir özlə dövrün ictimai-siyasi hadisələrini mütəşəkkil şəkildə əks etdirən M.S.Ordubadi əsəri nədən ötrü qələmə aldığıın məqsədini bu şəkildə vurğulayır:

“Bunu da bütün Qafqaz millətləri bilməlidir: mənim bu əsəri yazmaqdan məqsədim millətimizi məsuliyyətdən qurtarmaq, insanpərvər kimi tanımaq, həmçinin erməni qonşuları məsul tutmaq, vəhşi və insaniyyətdən uzaq bir varlıq kimi nişan vermək də deyil. Bəs nədir? Mənim məqsədim müsəlman və ermənilərin iki il ərzində törətdikləri səhv və xətalarnı söyləməkdir. Bəlkə onların və bizim bu xətalardan ötrü təəsüfə layiq bir halda gələcək qarşısında xəcalət çəkəcəyimizi deyib durmaqdır. Burasını da oxucular düşünməlidir ki, mənim ümdə məqsədim müsəlmanların elmsizlik və anlamamazlıq səbəbindən bu bəlalara düşdüyünü deyib, ermənilərin də bir para yazıçıların xam xəyallara qurban olduqlarını onlara bildirməkdir.”(1.s.7)

M.S.Ordubadi əsərdə müsəlmanların mərdliyinin, ermənilərin isə insanlığa sığmayan vəhşiliyinin ümumi mənzərəsini bəyan edir:

“Mühəribənin ən şiddətli getdiyi yerlərdən biri Malakan bağının ətrafı idi. Orada da bir çox erməni hifz edilmişdi. Ağadadaş Vəliyevin evində Arşak Durniyans adlı bir erməni iki nəfər gimnaziya oxuyan uşaqları ilə hifz olunub yemək-içmək verilmişdir. Həmin erməni ailəsi öz qonşusu Hüseynqulu Mahmudov və Məşədi Hərifə Cəfərov tərəfindən mühafizə edilmişdi. Qeyd olunmalı hal burasıdır ki, həmən məhəllədə olan ərsiz, sahibsiz

¹⁰ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əyani doktorantı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru sabinaibrahimli001@gmail.com

müsəlman övrətləri dəstələrin qarşısına çıxıb qonşu ermənilərin əmlak və canlarını hifzə çalışmışlar. Arşak Durniyans bu barədə razılıq məktubu da yazmışdır. Məktubun tarixi 19 fevral 1905-ci ildir”.(1.s.13)

Aşağıdakı cümlələr isə erməni xislətini çox gözəl açır:

“Küçələrdə o tərəf bu tərəfdə qan tökən ermənilər isə ələ keçən əlsiz-ayaqsız müsəlmanları qırıb-kəsməkdə idilər. Müsəlman övrətləri o tərəf, bu tərəfdə erməni qorxusundan titrəyib, çocuğunu unudurdu.”(2.)

M.S.Ordubadi qeyd edir ki, bütün bunlara baxmayaraq müsəlmanlar barış, sülh arzusunda idilər və bundan ötrü çalışdılar:

“Müsəlman başçılarına gəldikdə erməniləri yeri düşdükcə hifz və himayə edirdilər. Müsəlmanlar insafi əldən buraxmayaraq hər tərəfdə erməniləri hifz edir, evlərində saxlayıb yemək- içməklərini verirdilər”(1.s.14)

Görkəmli tədqiqatçı-alim Yavuz Axundlu M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” də qeyd etdiyi Azərbaycan xalqının toliantlığına, sülhsevərliyinə rəğmən yazır:

“Göründüyü kimi, 1905-ci illərdə bilavasitə daşnak partiyasının fitnəkarlığı ilə törədilən və çar dairələri tərəfindən müdafiə edilən milli qırğın minlərlə günahsız insanın ölümünə, saysız-hesabsız məhrumiyyət və əzablara səbəb olmuşdur. Azərbaycan xalqının sülhsevər və vətənpərvərlik arzularına baxmayaraq, müəyyən dairələr hər vəchlə hadisəni genişləndirmək, daha artıq fəlakət törətmək üçün ciddi cəhd edirdilər. Vəziyyətin kəskin şəkli almasına baxmayaraq Azərbaycan ziyalıları qonşuluq münasibətlərini əsas götürüb xalqı intiqam hissi ilə yaşamağa deyil, sülhə çağırırdılar.” (3.s.175)

M.S.Ordubadi “Qanlı sənələr” əsərində Bakıda, Naxçıvanda, İrəvanda, Üçməzdində (Üç müəzzində-S.İ), Cəbrayıl və Şuşada baş verən qanlı qırğınlardan söhbət açır, baş verən qanlı hadisələrin hərtərəfli mənzərəsini yaradır, səbəbkarları və səbəbləri açıb göstərir, eyni zamanda müsəlmanların başı üstündə əsən qara buludların ha tərəfdən əsdiyini, eyni zamanda müsəlmanları ürəyirəhmliliyini, kinsizliyini, insani keryfiyyətlərini, erməni ailələrini evlərində gizlətdiyini bəyan edir:

Əsərin ilk bölümü “Qanlı Bakı faciələri haqqında”dır. Ermənilər 1905-il fevralın 2-də Quba meydanı yaxınlığında Ağarza adlı gənc bir müsəlmanı heç bir səbəb olmadan öldürürlər. Hələ bu azmış fevral ayının 6-da yenə bir müsəlmanı durduğu yerdə güllələyib öldürürlər ki, artıq buna dözməyən müsəlmanlar qarşılıq verirlər. Lakin ermənilər buna əvvəldən hazırlaşmışdılar. Yəni daşnak-sutyun partiyasının üzvləri minlərlə daşnak könüllüsünə silah və sursat paylamış, müsəlmanların heç bir şeydən xəbərləri olmadığı halda, erməni sahibkarlar Mayılovun, Korsakovun və Məlikovun imarətlərinə yığmış, sonra iki nəfər rusu öldürərək, riyakacasına cinayəti müsəlmanların boynuna yıxmışdılar.

Bələliklə, əllərinə yaxşı fürsət keçən ermənilər Mayılovun, Məlikovun və Korsakovun evlərindən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin malikəsinə, eyni zamanda malikanənin yaxınlığındakı gediş-gəliş küçələrinə səhərə qədər güllə yağdırdılar. M.S.Ordubadi yazır:

“Bu vaxtda Bakının və zavodların elə bir yeri qalmamışdı ki, iğtişas sirayət etməsin. Ümum camaat bir-birinə qarışıb silah işlətməkdə idi. Övrətlər uşağın əlindən tutaraq uşağın əlindən tutaraq o tərəf, bu tərəfə qaçmışlar. Amma heç bir tərəfdən aman tapmayıb sərgərdan qaçırdılar. Bu vaxtlar Balaxanıda böyük vuruşma və yanğın düşüb. Müsəlmanların dil bilənləri erməniləri hifz edirdilər. Həmin gün elə bir gün idi ki, küçələrdən əlli nəfərə qədər erməni ölüsü yığıldı. Müsəlmanlara gəldikdə yaralı və ölüləri daşıyıb öz evlərinə apardılar. İğtişas nəticəsində müsəlmanların müsəlmanların bir çoxunun imarətləri və mağazaları dağıdıldı və qarət edildi.”(4.)

Lakin M.S.Ordubadi müsəlman igidlərin qorxub-çəkinmədən silahlı daşnak dəstələri ilə mübarizə apardığını “Qanlı sənələr”də döənə-döənə qeyd edir. M.S.Ordubadinin sözlərilə tamamilə həmrəy olan Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə buna rəğmən yazır:

“Qafqaz türkləri türklərin ən hüriyyətvərləridir. Bu məmləkətdə heç bir qüvvə hüriyyət arzusunı məhv edə bilməz. Heç bir cəbr və təzyiq, heç bir cəfa və əziyyət, heç bir zülm və sitəm hüriyyət odunu söndürə bilməz. Qafqaz hüriyyət aləminin tarixində mühüm rol oynayacaqdır, bu rollardan ən böyüyü Qafqaz və Azərbaycan türklərinə aiddir.”(4)

Qarabağ ağsaqqalı təzkirəçi, şair, rəssam, xəttat, tarixçi, musiqiçi Mir Mövsüm Nəvvabın (1833-1918) “Erməni-Müsəlman davası” tarixi-etnoqrafik əsərindəki hadisələr bilavasitə M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” əsəri ilə çox uyğun gəlir. Mir Mövsüm Nəvvab da 1905-ci ildə ermənilərin öz havadarlarına arxalanaraq Qafqazın türk-müsəlmanlar yaşayan ərazilərində qırğın törətmələrini də ətraflı surətdə əks etdirmişdir. Həmin əsərdə Bakıdakı qırğınların törədilməsində karxana sahibi Lalayev səbəbkar kimi göstərilir. İmarətinin zirzəmisində xeyli silah-sursat, bomba, partlayıcı maddələr saxlayan Lalayev erməni könüllülərinə xeyli silah-sursat paylayıb onların qırğın törətməyinə səbəb olur. Lakin sonralar M.S.Ordubadi ilə Bayıl həbsxanasında birlikdə həbs cəzası çəkən və ədibə hörmət, ehtiram göstərən qocu Ağakərimin bakılı igidlərdən dəstə toplayıb erməni daşnak dəstələrini darmadağın etməsindən, Lalayevin isə onu öldürməsin deyər Ağakərimə yalvarmasından söz açır:

“Bu vaxt Bakı əhalisi arasında böyük şöhrət tapmış Ağakərim adlı bir nəfər mərd və igid oğlan öz silahlı dəstəsi ilə Bakının küçələrində cövlan edərək azərbaycanlıların həyatına qəsd edən erməni quldurlarını cəhənnəmə vasil edirdi. Nəhayət, onlar gəlib Lalayevin evi yerləşən küçəyə çatdılar. Ağakərim öz dəstəsini iki yerə bölüb birinə divarlar arxasında Lalayevin evini gülləyə tutmasını əmr edir, digər hissəsinə isə külüng-balta və lomla evin darvazasını açmaq əmrini verdi. Üçüncü dəstə güllə yağışının altında divarların dibi ilə Lalayevin evinin darvazasına yaxınlaşıb, lom və külünglə darvazanı dağıtmağa başladılar. Onlar əllərindəki alətlərlə darvazanı parça-parça edib yerə saldılar. Ağakərim və onun dəstəsi qəzəblənmiş aslan kimi «ya Əli!» sədası altında hücum çəkib içəri doldular.

Camaat tufənglərin gurultusundan və igidlərin nərəsindən dəhşətə gəldi. Lalayevin evində olan quldurlar karıxıb mat qaldılar. Onlar tufənglərini atıb qaçmaq istəyərkən Ağakərimin dəstəsi onları bir-bir qətlə yetirdi və evdə gizlənənləri də çıxarıb, cəzalarına çatdırdılar. Bundan sonra Ağakərim bir neçə nəfərlə Lalayevin otağına daxil oldu. Ağakərim irəli gəlib dedi: — Allah saxlasın, keyfin necədir? O müsəlmanları ki, sən milçək və qarışqa hesab edirdin, indi onların hər biri şiri-nərə dönüb qulluğuna gəliblər. Lalayev söyüd ağacının yarpağı kimi tir-tir titrəyərək dedi: Qələt eləmişəm, mənə bağışlayın. Bu gün bəxşiş günüdür, öz zəhmətinizin əvəzində nə qədər pul lazımdır, götürün. Sandıqda kupon kağızları var. Götürün, aparın, xəzinə və bankdan pul alın. Uşaqların arasında bölün. Ağakərim dedi ki, biz buraya puldan ötrü gəlməmişik. Bu millət davasıdır. Milləti müdafiə etməkdən ötrü biz can qoymuşuq və bu məqsədlə də buraya gəlmişik. Millət yolunda biz pula satılanlardan deyilik. Bu vaxt Lalayevin övrəti gəlib özünü ərinin üstünə saldı və ağlaya-ağlaya Ağakərimə minnət elədi ki, siz gəlin bunu öldürməyin. Sizə nə qədər pul lazımdır, durum gətirim. Ağakərim övrətə dedi ki, bizə pul lazım deyil. Sənin bu kişinin gərək öldürülə. Sənin kişinin çox qürrələnib erməni məclislərində deyirmiş ki, müsəlmanlar mənim yanımda bir milçəkdir. Yarım milyon pul qoyub, onların hamısını məhv edərdim. Ə L A V Ə: Belə deyirlər ki, bu halətdə Lalayev Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanına bir adam göndərüb, özünün xilas edilməsini xahiş eləyir. Hacı buyurur ki, bu, mənə dəxli olmayan işdir. Baş verən hadisə isə millət məsələsidir, mən nə deyə bilərəm? Xülasə, Ağakərim nə qədər çalışdı ki, övrət Lalayevdən aralansın, mümkün olmadı. Qəflətən camaatın içərisindən naməlum bir şəxs övrəti güllə ilə vurub öldürdü. Ağakərim onu məzəmmət etdi. Sonra isə Lalayevə bir neçə güllə vurub öldürdü. Lalayev qətlə yetirildikdən sonra hamı evdən bayıra çıxdı. Evin hər yanından üstünə neft çiləyib, od vurdular. Ev böyük partlayışlarla yanmağa başladı. Bu da onu göstərdi ki, Lalayevin evinin zirzəmiləri yeşik-yeşik hərbi sursat və partlayıcı maddələrlə dolu imiş. Evdən qalxan gurultunun və partlayışın səsinə yaxında olan adamlar qulaqlarını tutaraq hərə bir tərəfə qaçırdı. Ev sursatlarla birlikdə yanıb külə döndü. Deyilənə görə, bir ay sərasər evdən tüstü kəsilmədi. Belə deyirlər ki, Lalayevin xoşsifət gözəl bir qızı varmış. Həmin qıza heç kəs toxunmayıb, mehribanlıq göstərüb və gətirib Hacı Zeynalabdinin qızlar məktəbində yaxşı əmin adamlara tapşırıblar. (5.s.13-14)

Mir Mövsüm Nəvvabın bu əsərində də M.Ordubadinin “Qanlı sənələr”ində olduğu kimi müsəlmanların alicənablığı, mərdliyi özünü biruzə verir. Lalayevin qızının əslində müsəlmanlar tərəfindən namusunun qorunması və Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızlar məktəbinə verilməsi müsəlman igidlərin gözəl əxlaqa, eyni zamanda dini, milli-mənəvi dəyərlərə malik olduğunu nümayiş etdirir.

M.S.Ordubadi “Qanlı sənələr”də Şuşada ermənilərin törətdiyi vəhşilikləri olduğu kimi nəql edir:

“Aydın on ikisində bir tərəfdən kazak dəstələri və piyada rus qoşunu, digər tərəfdən ətrafdan yığılmış (10000) on minə yaxın erməni könüllü əsgəri, bir tərəfdən də şəhərdə nizam altında saxlanmış erməni bölmələri və qaçaqları müsəlmanlara sarı hucuma başladılar. Beş gün ərzində erməni sərhəddində olan bütün müsəlman evləri top zərbələri ilə dağıldı.” (1.s.61)

Mir Mövsüm Nəvvab kitabındakı “1905-cil Şuşa şəhərinin əhvalatı” bölümündə yazır:

“Xülasə, seçənbə günü (çərşənbə axşamı-S.İ) günortadan sonra camaatı üs-sani ayının 23-də 1323-cü ildə (16 avqust 1905-ci il) ermənilər hücumu başladılar. Erməni qımdatları dəstə-dəstə olub bir dəstə Köçərli məhəlləsinə, bir dəstə Yuxarı Xəlifəli qapısına, başqa bir dəstə isə meydana tərəf getdilər. Qalan ermənilər isə səngərlərə doldular. Köçərli məhəlləsində qədim bir tayfaya mənsub, gözəl ev-əşiyi olan doxsan yaşlı Abbas bəy adlı bir nəfər yaşayırdı. Köçərli məhəlləsinə gedən dəstənin içərisində olan Çopur bəyin oğlu və Kolya adlı iki erməni Abbas bəyi çağırıdılar. Abbas bəy evdən çıxanda ona dedilər ki, sən bizim qonşumuzsan, səninlə bizim işimiz yoxdur. Sonra isə Abbas bəyi sözə tutub tufənglə vurdular. O biçarə güllədən al-qana boyanıb yığıldı. Ermənilər bir neçə güllə də Abbas bəyin yeganə oğluna və qardaşı oğluna vurub hər üçünü öldürdülər. Bundan sonra onlar evə benzin və neft töküüb odladılar. Vurulanların da meyitlərinə od vurdular. Bundan sonra ermənilər üç gün idi ki, gəlin gətirmiş Nuşirəvan adlı bir yazığı da güllə ilə vurub öldürdülər. Sonra isə gəlinin cehizinə və evə, eləcə də meyidlərə neft töküüb evlə bərabər yandırdılar. Beləliklə, onlar on beşə qədər evi mal-dövləti ilə yandırıp külə döndərdilər. Ev sahibləri övrət-uşaqla çıxıb qaçsalar da, onlardan iki-üç nəfəri şəhid oldu.” (5.s.23)

Hər iki sənətkarın təbii ki, hadisələrə öz baxışları, eyni zamanda yazı üslubu var. Ələlxüsus da nəzərə alsaq ki, M.S.Ordubadi yazıçı, Mir Mövsüm Nəvvab tarixçidir, lakin əsərlərin hər ikisində hadisələr bir nöqtədə birləşir və ermənilərin qəddarlığını, riyakarlığını, iç üzünü açıb göstərir.

Türkiyəyə mühacirət etmiş Hüseyn Baykaranın (1904-1984) 1975-ci ildə İstanbulda nəşr olunan “Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi Tarixi” kitabında da 1905-ci ildə qırğının məhz ermənilər tərəfindən törəndiyi qeyd edilir:

“Ermənistanın mərkəzi sayılan İrəvanda çoxlu türklər yaşayırdı. Türkiyədəki məğlubiyyətlərindən dərs almayan, Qafqazda olan yüksək vəzifəli rus məmurları tərəfindən silahlandırılan və gizli tapşırıqlar alan ermənilər İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarabağ, Şuşa, Gəncə, Bakı və Şirvanda yaşayan silahsız türklərə, dinc əhaliyə qarşı hücum edib onları öldürməyə, qılıncdan keçirməyə başladılar. Beləliklə, onlar türkləri öldürərək, bu ərazilərdə çoxluq əldə etmək istəyirdilər. Öldürə bilmədikləri türkləri isə nəyin bahasına olursa olsun öz torpaqlarından qovurdular.” (6.s.120)

Ermənilər müsəlman evlərini yandırır, malikanələrinə od vurur, dükanlarını dağıdır, günahsız insanları vəhşicəsinə qətlə yetirir, bir sözlə nəslini kəsmək istəyirdi. Müsəlman igidlər də təbii ki, bu qarşılıq verirdi, intiqam almaq məqsədilə daşnaklarla atışib öldürürdülər. Bütün bunlar o vaxt hələ gənc olan ədibin ürəyini ağrıdırdı, çünki tək o deyil, bütün qabaqcıl ziyalılar əllərindən gələni eləsələr də bunun qarşısını almaqda aciz idilər. Ermənilər isə nəhayət

uduzduqlarını görüb müsəlmanların ayaqlarına qapandılar və tolerantlıqda tayı-bərabəri olmayan müsəlmanlar onların bir daha belə bir iş tutmayacaqlarına inanıb silahlarını yerə qoydular.

Məmməd Səid Ordubadi də onlara inanmaq istəyirdi, odur ki, hər iki milləti sülhə, əmin-amanlığa səsləmək üçün qəlb sızıltısı ilə bu çox vacib sənədi meydana gətirdi:

“Məmməd Səid Ordubadi bədii əsər yazmaqdan daha çox yaşadığı epoxada təhlil etmək istəyir, baş verənlərin kökünü araşdırır və ortaya tədqiqat xarakterli bir əsər qoyur. Müəllifin əsərin adı altında qeydi də fikrimizi sübut edir: “1905-1906-cı illərdə “Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi fikrimizcə, əsərin emosional bir tərzdə qələmə alınması onun bədii əsər olması faktını şərtləndirir. Müəllif yazır: “Bu olmuş tarixi vücuda gətirmək üzrə qələmə əlimə aldığım zaman özümə bir kədər, bir müsibət xatirələri hiss edirəm. Əcəba! Əlimdəki qələmə hər zaman qanlı illərdə qəflətdən baş verən faciələri yazmaq istəyir, vicdanım da bu ülvə vəzifəni ifa etməkdə qeyri-iradi bir həvə göstərir”.(2)

Mehman Qaraxanoğlu “Qanlı sənələr”i bədii əsər kimi dəyərləndirir, fikrimizcə alim haqlıdır, çünki bu əsərdə ədibin bədii fəhminin nişanələri görünür. Məsələn ədib “Ağrı Gəncə hadisələri” bölümündə yazır:

“Bu gülləbaran əsnasında Bayram Məhəmmədəli oğlu, Mehrəli Zeynal oğlu öldürülür, yoldaşları isə şəhərə qaçaraq polisə xəbər verirlər. Yoldaşlardan Bəhrəm Həsən oğlu gülləbaran zamanı, mallarıölənlərin yanında buraxıb yolun yuxarı səmtinə qaçarsa da ermənilər onu öldürmək qəsdilə təqib edirlər.

Bərəkət versin ki, bir dəstə erməni və müsəlman kömürçüləri yetişib zavallını xilas etməklə mallarını da alıb zünə tapşıırırlar. Bu əsnada şəhər tərəfdən gələn kömürçülər iki islamın qan içində düşən bədənələrini gördüncə Molla Cəlilli məhəlləsinə qayıdaraq faciəli vəziyyətinə işarə vurub araba aparıb, cəsədlərini gətirməyi də onlara tövsiyə edirlər. Bu arılı xəbəri Molla Cəlilli camaatı alınca Salman Mehdi oğlu və Kərbəlayi Məhəmməd İbrahim oğlunun başçılığı və iştirakı ilə bir dəstə müsəlman cənəzələri götürmək üçün yolaçırlar. Camaat cənəzələr düşən yerə yaxınlaşdıqda pristav Qamsaraqan müavini Əbil bəy Qapanlinski, şəhər müstəntiqi Leya Oqter, bir neçə də qaradavoylardan ibarət bir dəstə polisi cinayət yerində hazır görürlər.” (1.s.90)

Bütün bunlar M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” tarixi-sənədli-informatik əsərinin kəlmə-kəlmə, cümlə-cümlə, sözbəsöz doğru olduğunu təsdiqləyir və “Qanlı sənələr”in hər zaman istinad edilə biləcək çox vacib bir arxiv materialı olduğunu da subuta yetirir.

1908-ci ildə “Qanlı sənələr”i meydana gətirən və xalqımızın başına gələn hadisələrin düzgün şərhini verən M.S.Ordubadi 1940-cı ildə qələmə aldığı “Gizli Bakı” romanında “Qanlı sənələr”i xeyli təkzib etmiş, o ərafədə baş verən hadisələrə tamamilə başqa rəng vermiş, hən an xalqımızın qanını içməyə belə hazır olan ermənilərin bir qismini müsbət surət kimi xarakterizə etmiş, sadəcə bolşevizmi istəməyən, lakin son dərəcə vətənpərvər olan insanlarımızı mənfi surətlər kimi qələmə vermişdir. Bu isə öz növbəsində ədibin qəddar rejimin zəhərli buxovları altında fəaliyyət göstərdiyini, bir yazıçı olaraq qələməni istədiyi kimi hərəkət edə bilməməyini açıq-aşkar subuta yetirir.

“Məmməd Səid Ordubadinin nəsr əsərlərində tarixiliklə bədiiyyətin və müasirliyin ahəngdar əlaqəsi səciyyəvi cəhət olaraq diqqəti cəlb edir. Ədib müasirlik amilini həmişə vətəndaşlıq andı ilə üzvi əlaqədə təqdim edir. Tarixilik və müasirlik paralelləri Məmməd Səid Ordubadinin bədii nəsrində publisistikanın da mətdaxili iştirakını şərtləndirir. Məmməd Səid Ordubadi “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbində mükəmməl bədii publisistika məşqləri keçdiyindən onun nəsr əsərlərindəki publisistika əlamətləri bədiiyyətlə qaynaq-qanşır. Beləliklə, Məmməd Səid Ordubadi nəsrə publisistikadan və ya tərsinə, publisistikada bədiiyyətdən istifadə etməyin qiymətli nümunələrini göstərmişdir. Ədibin “Qanlı sənələr” əsəri (1911) publisistikanın “dili” vasitəsilə tarixi prosesləri roman təfəkkürü səviyyəsində əks etdirməyin nümunəsidir. “Qanlı sənələr” Azərbaycan ədəbiyyatında ilk və mükəmməl publisist romandır. Məmməd Səid Ordubadinin “1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi” kimi təqdim etdiyi “Qanlı sənələr” əsəri yazıcının gələcək tarixi romanlarının ciddi publisistik məşqidir. Çoxsaylı dövrü mətbuat materiallarından, 245 məktubdan, 400-dən çox məlumatdan istifadə əsasında yazılmış “Qanlı sənələr” sənətkarın hadisələri “zərif duyğularla”, habelə “düzgün və qərəzsiz” şəkildə əks etdirməsi yolu ilə formalaşdırılmış “vətən fəryadnaməsi”dir.” (8)

Yuxarıda “Qanlı sənələr” Bakı milyonçusu, neftxuda, xeyriyyəçi Murtuza Muxtarovun (1855-1920) maddi yardımı ilə “Səda” mətbəəsində nəşr edildiyi qeyd olunub.

Təsədüf deyil ki, M.S.Ordubadi “Qanlı sənələr” kitabının üz qabığında “Ağa Murtuza Muxtarova” sözlərini qeyd etmişdir.

Nəticə:Yalan, saxtakarlıq bir-birilə vəhdət təşkil eləmə də bir o qədər də bir-birini təkzib edir. Sovetlər dönəmi zamanında bir çox həqiqətlər, gerçəklər gizlədilmişdi, daha doğrusu doğrunun əvəzinə hər yerdə qarşımıza yalan, saxtakarlıq çıxırdı. Lakin bu iki məhfum daim bir-birini təkzib etdiyindən məhz onların yalan və saxtakarlıq olduğu açıq-aşkar meydana çıxırdı. Lakin sovet dağıldandan sonra bir sıra bağlı pərdələr açıldı və təbii ki, ayaq tutsa da yeriyə bilməyən yalan ifşa olunaraq əriyib yoxa çıxdı. M.S.Ordubadi ilə bağlı uydurmalar da dəngəsini itirərək dağıldı və ədibin əslində kim olduğu Şura hökumətinə, Kommunist Partiyasına deyil, vətəninə, torpağına, xalqına, millətinə xidmət etdiyi aydın oldu. Əslində “Qanlı sənələr” ədibin vizit kartıdır və onun kimliyini, şəxsiyyətini müəyyənləşdirən təkzibolunmaz bir sənəddir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1.Məmməd Səid Ordubadi Qanlı illər Bakı-1991. Əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan Əkrəm Bağirov.

2.Mehman Qaraxanoğlu. Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı sənələr” əsərində 31 mart soyqırımı fəryadlarının əks-sədası. //science.gov.az/az/news/open/28505

3. Yavuz Axundlı “Məmməd Səid Ordubadi” Bakı-“Elm və Təhsil”-2012. 384 səh.

4. “Həyat” qəzeti, 1906-cı il, 2 iyul № 43.

5. Mir Mövsüm Nəvvab "1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsləman davası" Bakı-"Azərbaycan" nəşriyyatı 1993. 128 səh.

6. Hüseyn Baykara "Azərbaycan İstiqlal Mübarizəsi tarixi" "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı" Bakı-1992. 276 səh)

7. İsa Həbibbəyli "Ədəbiyyat nəhəngi" Azərbaycan.-2012.- 23 oktyabr.- S.6

Açar sözlər: M.S.Ordubadi, qırğın,tarix, hadisə, vətən, kitab, əsər.

Keywords: M.S.Ordubadi, massacre, history, event, homeland, book, work

XÜLASƏ

1892-cı ildən etibarən yaradıcılığa başlayan M.S.Ordubadi Ordubad ədəbi mühitinin klassik şairlərinin, o cümlədən atası Hacıağa Fəqirin, ustadı Məhəmməd Tağı Sidqinin təsiri ilə nəfis şeirlər meydana gətirmişdi. Ordubad ədəbi mühiti şairlərinin fırıldaqçı, din pərdəsi altında gizlənmiş mollalara, Həcc, Kərbəla, Məşhəd ziyarətlərinə sadəcə titul daşımaq məqsədilə gedənlərə, eyni zamanda istismarçı çar məmurlarına qarşı münasibəti olduqca mənfi idi və bunu zaman-zaman öz yaradıcılıqlarında əks etdirirdilər.

M.S.Ordubadi də bu sırada ön cərgədə gedirdi və onun yaradıcılığının böyük bir qolunu satirik şeirlər, öz dilini, dinini, dəyərlərini bəyənməyən, milli, dini dəyərlərə rişxəndlə baxan antipodları güclü satira atəsinə tutan feleytonlar, ictimai məzmunlu şeirlər üstünlük təşkil edirdi. Lakin gənc yaşlarından şeir yaradıcılığına başlayan M.S.Ordubadi onu narahat edən ictimai-siyasi hadisələri, xalqına qarşı olan haqsızlıqları, ədalətsizlikləri, rəzaləti təkcə şeirlə əks etdirməyin müşküllüyünü hiss edib qələmini başqa səmtə yönəldərək bədii ədəbiyyatın bütün janrlarda əsərlər meydana gətirir, eyni zamanda da bir maarifçi-publisist kimi dövrü-mətbuatda ülgücdən iti məqalələri, felyetonları ilə çıxışlar edirdi. "Qanlı sənələr" onun tamam başqa bir istiqamətdən, daha doğrusu sənədli faktlarla qələmə aldığı bir bədii əsəridir ki, burda hadisələr yazıçı təxəyyülündən axan səhnələrə, xarakterlərə deyil, sənədli faktlara əsaslanır. Fəqət çox güman ki, sənətkarın yaradıcılıq üfqləri çox geniş olduğundan və hər tərəfə şaxələndiyindən "Qanlı sənələr"-i tam bədii şəkə salmağa vaxtı olmayıb. Bir də M.S.Ordubadi kimi sənətkar bir bədii əsəri meydana gətirmək üçün bütün istedadını və təxəyyülünü kökləyib mükəmməl bir əsər yaratmaqdan ötrü illərlə çalışır. "Qanlı sənələr" isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində baş vermiş ziddiyyətli, təlatümlü hadisələrin ümumi mənzərəsini bütün təfərrüfatı ilə əks etdirir. Bu da gələcək nəsillər üçün olduqca əhəmiyyətli bir əsərdir.

Armenian-Muslim Problems in M.S. Ordubadi's novel "Bloody Years"

SUMMARY

M.S.Ordubadi, who started creativity in 1892, wrote exquisite poems under the influence of the classical poets of the Ordubad literary environment, his ancestor Hajiaga Fagir and his master Mahmud Tağı Sidqi. The poets of the Ordubad literary environment had a very negative attitude towards the fraudulent mullahs who hid under the guise of religion, those who went on a pilgrimage to Karbala and Mashhad just to carry a title, and also towards exploitative tsarist authorities. A major part of M.S. Ordubadi's creativity consisted of satirical poems, feuilletons that harshly satirized opponents who did not like his language, religion, values, and belittled national and religious values, and poems with social content. M.S. Ordubadi, who started writing poetry from an early age, realized that it was impossible to reflect the socio-political events that concerned him, the injustices and disgraces done to his people, only through poetry, began to write works in all genres of fiction, at the same time, as an educator-publicist, he expressed his views through scathing articles and feuilletons published in periodical press. The novel "Bloody Years" is an artistic work written with documentary facts, the events here are based on documentary facts, not scenes and characters created by the author's imagination. But probably because the master's creativity is so extensive, he did not have time to make his work "Bloody Years" into an artistic form. And a master like M.S.Ordubadi works for years to create a perfect work by using all his talent and imagination to create an artistic work. The work "Bloody Years" reflects in detail the general picture of the contradictory and turbulent events that took place in Azerbaijan at the beginning of the 20th century. This is a very important work for future generations.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova